

ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΚΡΙΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ¹

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για τη συγγραφή του σύντομου αυτού σημειώματος αποτέλεσε η ενδιαφέρουσα εργασία του Τ. Παππά, «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001», τχ. 17 της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*.

Υπάρχουν τρεις βασικές προσεγγίσεις για το κομματικό σύστημα της Μεταπολίτευσης: (1) Περιορισμένος, αλλά πολωμένος πολυκομματισμός. (2) Ακραίος και πολωμένος πολυκομματισμός. (3) Πολωμένος δικομματισμός. Η εργασία του Τ. Παππά διαφοροποιείται σημαντικά από τις παραπάνω προσεγγίσεις καθώς «βασική της θέση είναι ότι αυτό το σύστημα δεν είναι ούτε πολυκομματικό, ούτε πολωμένο. Αντίθετα πρόκειται για ένα τυπικά μη πολωμένο δικομματικό σύστημα [...] Ο εκλογικός ανταγωνισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή μείωση της πόλωσης και τη σταθεροποίηση κεντρομόλου εκλογικής δυναμικής». Υπάρχει συμφωνία με την προσέγγιση του Τ. Παππά σε δύο βασικά σημεία: (α) στη Μεταπολίτευση καταγράφονται δύο διακριτά κομματικά συστήματα: (β) το σημερινό κομματικό σύστημα περιγράφεται ως μη πολωμένος δικομματισμός. Στο σημείωμα αυτό αναπτύσσονται κάποια κριτικά σχόλια και υποθέσεις εργασίας.

* Ο Κώστας Ζαφειρόπουλος διδάσκει Στατιστική στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ο Νίκος Μαραντζίδης διδάσκει Πολιτική Επιστήμη στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

1. Το άρθρο αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης έρευνας πολιτικής συμπεριφοράς που βρίσκεται σε εξέλιξη σε συνεργασία με τον Η. Νικολακόπουλο, τον οποίο οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν για τη χορήγηση των πρωτογενών στοιχείων και τη συμμετοχή στην επεξεργασία και την ανάλυση των δεδομένων. Στο άρθρο χρησιμοποιήθηκαν τα πρωτογενή δεδομένα από τις προεκλογικές έρευνες του ΕΚΚΕ των ετών 1985, 1989 (πριν από τις εκλογές του Ιουνίου), 1996, της ΟΡΙΝΟΝ του 1993 και της ΜRΒ του 2000 (τελευταία προεκλογική έρευνα).

2. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ «ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗΣ»

Σύμφωνα με τον Τ. Παππά, η χρονιά ορόσημο της μετάβασης από τον πολωμένο πολυκομματισμό στον μη πολωμένο δικομματισμό είναι το 1981, καθώς οι εκλογές του 1985 ολοκληρώνουν μια φάση πόλωσης στην ελληνική πολιτική ζωή. Ο Τ. Παππάς οδηγείται σε αυτό το συμπέρασμα εξαιτίας της παρατήρησης της άμβλυνσης των ιδεολογικών διαφορών μεταξύ ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ. και της διστακτικής στην αρχή και πιο ανοιχτής αργότερα προσέγγισης της Αριστεράς με τη Νέα Δημοκρατία. Αν και η μείωση των ιδεολογικών αντιθέσεων μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ ήταν πραγματικό γεγονός, ο συγγραφέας φαίνεται να υποβαθμίζει τη σημασία τριών στοιχείων: (α) Η περιγραφόμενη ιδεολογική σύγκλιση είχε ξεκινήσει από το 1977 και είχε ήδη συντελεστεί σε μεγάλο βαθμό κατά τη διάρκεια της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ. Παρ' όλα αυτά οι εκλογές του 1985 ήταν εξαιρετικά πολωμένες. (β) Η πόλωση μεταξύ των δύο κομμάτων απέκτησε νέα ακραία χαρακτηριστικά με την εκλογή του Κ. Μητσοτάκη στην προεδρία της Ν.Δ. Μιλώντας με όρους ιδεολογικών αποστάσεων, ο Μητσοτάκης από πολλές πλευρές ήταν θεωρητικά πλησιέστερα στο ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τα παραδοσιακά στελέχη της Ν.Δ. με καταγωγή από το *Λαϊκό Κόμμα*, τον *Συναγερμό* και την *ΕΡΕ*. Εντούτοις, η ανάδειξή του στην αρχηγία της Ν.Δ., όχι μόνο δεν συνέβαλε στη μείωση της πόλωσης αλλά αντίθετα παρατηρήθηκε έξαρση της τελευταίας. (γ) Στη διετία 1989-1990 τα δύο κόμματα ήρθαν σε μετωπική σύγκρουση όπως ποτέ άλλοτε στο παρελθόν. Η παραπομπή του Α. Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο πόλωσε το κομματικό σύστημα (για παράδειγμα, οι υπουργοί του ΠΑΣΟΚ δεν ήταν στην τελετή παράδοσης των υπουργείων, πρακτική ακραία και σπάνια στα πολιτικά χρονικά).

Συμπερασματικά λοιπόν, έστω κι αν η πόλωση της δεκαετίας του '80 είναι περισσότερο το αποτέλεσμα κομματικής στρατηγικής παρά έκφραση πραγματικής ιδεολογικής απόστασης μεταξύ των κομμάτων, αυτό δεν έχει μεγάλη σημασία. Και σε αυτήν την περίπτωση αναπτύχθηκαν φυγόκεντρες κινήσεις που απείλησαν να διαρρήξουν τη βασική συναίνεση στο πολιτικό σύστημα.

3. ΠΟΣΑ ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΑ/ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ (RELEVANT) ΚΟΜΜΑΤΑ ΥΠΗΡΧΑΝ ΤΟ 1989;

Σύμφωνα με τον Τ. Παππά, μόνο δύο. Δεν είναι αξιοσημείωτο το ΚΚΕ ή ο (ενιαίος) Συνασπισμός που συμμετείχαν για 10 μήνες σε δύο κυβερνητικά σχήματα επειδή «οι συγκυβερνήσεις της διετίας 1989-1990 προέκυψαν από συγκυριακές καταστάσεις και εξαιρετικά γεγονότα [...] Δεύτερον, η συμμετοχή στις δύο κυβερνήσεις επικύρωσε την ολοκληρωτική ενσωμάτωση του ΚΚΕ στο πολιτικό σύστημα [...] πάνω απ' όλα το ΚΚΕ δεν επηρεάζει μακροπρόθεσμα την αυτοδύναμη εναλλαγή στην εξουσία των μεγαλύτερων κομμάτων».

Αυτή η προσέγγιση στενεύει υπερβολικά τα δύο κριτήρια του Sartori που καθιστούν κάποιο κόμμα αξιοσημείωτο (*coalition potential*, *blackmail potential*). Ένα κόμμα του οποίου η κοινοβουλευτική δύναμη ήταν απαραίτητη για να σχηματιστεί κυβέρνηση σε δύο διαδοχικές εκλογές, είναι αδόκιμο να θεωρείται μη αξιοσημείωτο.

Δεύτερον, τα εξαιρετικά γεγονότα του 1989 είχαν ως αποτέλεσμα να εμποδίσουν τον Συνασπισμό να συμμετάσχει σε μια κυβέρνηση μεγαλύτερης διάρκειας από αυτές της Κυβέρνησης Τζαννετάκη και Ζολώτα. Έτσι, ενώ πράγματι ο Συνασπισμός μετατράπηκε, και λόγω του εκλογικού νόμου, σε κόμμα ρυθμιστή έχοντας και *coalition potential* και *blackmail potential* δεν κατάφερε να αξιοποιήσει τις δυνατότητές του όσο τού ήταν δυνατόν (πρόταση ΠΑΣΟΚ προς ΣΥΝ για κυβερνητική συνεργασία μακράς διάρκειας και ψήφιση της απλής αναλογικής).

Τρίτον, η συνεργασία του ΠΑΣΟΚ με τον ΣΥΝ στις μονοεδρικές περιφέρειες το 1990 είναι ένα ακόμη στοιχείο που δείχνει την κρισιμότητα του ΣΥΝ εκείνη τη δεδομένη στιγμή. Η οριακή αποτυχία της συνεργασίας (η Ν.Δ. κέρδισε τις εκλογές χάρη σε μία-δυο έδρες), δεν ακυρώνει τη σημασία του εγχειρήματος.

Γενικότερα, σε όλη τη δεκαετία του '80 η κομμουνιστική Αριστερά και κυρίως το ΚΚΕ, πέτυχαν να επηρεάσουν την κατεύθυνση του κομματικού ανταγωνισμού και το γενικότερο πολιτικό σύστημα (το ΚΚΕ έδωσε την κρίσιμη ψήφο στην εκλογή του προέδρου Δημοκρατίας και τη συνταγματική Αναθεώρηση το 1985) έστω κι αν είχαν περιορισμένη δυνατότητα συμμετοχής σε κυβέρνηση συνεργασίας.

4. Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΥΤΟΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΩΣ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΜΕΙΩΜΕΝΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Ο Τ. Παππάς χρησιμοποιεί ένα δημοφιλές εργαλείο, την κλίμακα αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων, προκειμένου να δείξει το μέγεθος της άμβλυνσης της πόλωσης από το 1981 έως το 1996. Δεν είμαστε σίγουροι ότι αυτό επιτυγχάνεται. Το γεγονός δηλαδή, για να φέρουμε ένα παράδειγμα από τα δεδομένα του πίνακα που παραθέτει, ότι το 1981 το 9% των ψηφοφόρων δήλωναν ότι ανήκαν στο διάστημα 1-2 (Αριστερά) και σήμερα είναι το 7%, δεν δείχνει τόσο πολλά πράγματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Ιδεολογική αυτοτοποθέτηση, 1985-2000.
Συγκεντρώσεις τοποθετήσεων στις θέσεις
1-2 (Αριστερά) και 9-10 (Δεξιά)*

	θέσεις 1, 2	θέσεις 9, 10
1985	16,48	19,43
1989	10,41	12,53
1993	6,38	13,05
1996	8,48	12,82
2000	7,91	20,84

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα ΟΡΙΝΙΟΝ 1993. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Έρευνα ΜΒΒ 2000. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς.

Στον Πίνακα 1 (του δικού μας άρθρου), όπου περιγράφονται οι συγκεντρώσεις στις θέσεις 1 και 2 (Αριστερά) και 9 και 10 (Δεξιά) της κλίμακας αυτοτοποθέτησης για την περίοδο 1985-2000, παρατηρείται αυτή η μετακίνηση των Αριστερών ψηφοφόρων προς το κέντρο της κλίμακας, αλλά την ίδια στιγμή, το 2000 υπάρχει μια σημαντική αύξηση αυτών που τοποθετούνται στο δεξιό άκρο της κλίμακας. Με άλλα λόγια, τα αποτελέσματα της κλίμακας αυτοτοποθέτησης δεν επιβεβαιώνουν τις υποθέσεις περί μη πολωμένου κομματικού συστήματος. Τα δικά μας δεδομένα (Πίνακες 2, 3 και 4) δείχνουν ότι από το 1985 έως σήμερα, οι ιδεολογικές αποστάσεις μεταξύ των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. έμειναν στάσιμες. Οι μέσοι όροι δεν δείχνουν καμιά σημαντική τάση μετακίνησης. Ε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέσοι όροι ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων
με βάση το κόμμα που ψηφίζουν

	1985		1989		1993		1996		2000
ΠΑΣΟΚ	4,41	ΠΑΣΟΚ	4,60	ΠΑΣΟΚ	4,85	ΠΑΣΟΚ	4,48	ΠΑΣΟΚ	4,71
Ν.Δ.	7,93	Ν.Δ.	7,74	Ν.Δ.	7,95	Ν.Δ.	7,82	Ν.Δ.	8,33
ΚΚΕ	1,88			ΚΚΕ	2,27	ΚΚΕ	1,92	ΚΚΕ	2,11
ΚΚΕ ΕΣ.	3,37								
		ΣΥΝ	2,91	ΣΥΝ	3,50	ΣΥΝ	3,20	ΣΥΝ	3,21
				ΠΟΛΑΝ	6,14	ΠΟΛΑΝ	5,8		
						ΔΗΚΚΙ	4,65	ΔΗΚΚΙ	4,80
ΕΠΕΝ	9,15	ΕΠΕΝ	8,40						
		ΔΗΑΝΑ	6,11						

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα ΟΡΙΝΙΟΝ 1993. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Έρευνα ΜRΒ 2000. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς.

πιπλέον, αν δούμε τις αλληλοεπικαλύψεις (overlapping)² μεταξύ των ψηφοφόρων των κομμάτων παρατηρούμε να εμφανίζονται περισσότερες αλληλοεπικαλύψεις το 1985 παρά το 2000 ή το 1996.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Διαφορές των μέσων όρων των ψηφοφόρων
με βάση το κόμμα που ψηφίζουν

	ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ	Ν.Δ.-ΚΚΕ
2000	3,62	2,60	6,22
1996	3,34	2,56	5,90
1993	3,09	2,58	5,67
1989	3,14	1,69	4,83
1985	3,52	2,53	6,05

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα ΟΡΙΝΙΟΝ 1993. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Έρευνα ΜRΒ 2000. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς. Για το 1989 οι διαφορές των μέσων όρων αναφέρονται σε ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ., ΣΥΝ.

Συμπερασματικά, χρησιμοποιώντας τις κλίμακες αυτοτοποθέτησης, οι ιδεολογικές αποστάσεις μεταξύ των ψηφοφόρων των κομ-

2. Περισσότερα για το overlapping, βλ. G. Sani - G. Sartori (1983), σ. 321.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Δείκτης αλληλοεπικάλυψης
μεταξύ των ψηφοφόρων των τριών κομμάτων

	ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ	Ν.Δ.-ΚΚΕ
2000	0,19	0,28	0,08
1996	0,25	0,28	0,08
1993	0,27	0,24	0,10
1989	0,28	0,50	0,13
1985	0,30	0,36	0,11

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα ΟΡΙΝΙΟΝ 1993. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Έρευνα ΜΒΒ 2000. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς. Για το 1989 οι αλληλοεπικάλυψεις αναφέρονται σε ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ., ΣΥΝ.

μάτων δεν φαίνεται να μειώνονται. Οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ συνεχίζουν να καλύπτουν το Κέντρο, οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ το αριστερό άκρο και οι ψηφοφόροι της Ν.Δ. το δεξιό άκρο της κλίμακας.

Πώς αντιμετωπίζει κανείς αυτά τα αποτελέσματα που μοιάζουν αντιφατικά; Πρέπει να βρεθεί ένας σωστότερος τρόπος ανάγνωσης των δεδομένων, που θα βασίζεται σε μια συνδυαστική χρήση των εργαλείων.

5. Η «ΚΥΜΑΙΝΟΜΕΝΗ ΨΗΦΟΣ» ΚΑΙ ΤΟ «ΘΕΡΜΟΜΕΤΡΟ ΣΥΜΠΑΘΕΙΑΣ» ΩΣ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Προτείνουμε τη χρησιμοποίηση δύο επιπλέον εργαλείων που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάλυση της εξέλιξης της πόλωσης: α) τις μετατοπίσεις των ψηφοφόρων· β) το βαθμό συμπάθειας/αντιπάθειας για τους αρχηγούς.³

Α. Η παρατήρηση των μετατοπίσεων των ψηφοφόρων από τη μια εκλογή στην άλλη επιτρέπει να συναγάγουμε κάποια συμπεράσματα. Παρατηρώντας τον Πίνακα 5, βλέπουμε πως οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων είναι ιδιαίτερα μεγάλες τα τελευταία χρόνια. Στη δεκαετία 1990-2000 σχεδόν ένας στους πέντε ψηφοφόρους αλ-

3. Η αρχική ιδέα για τη χρησιμοποίηση αυτού του κριτηρίου προκειμένου να παρατηρηθεί το μέγεθος της πόλωσης ανήκει στον Στ. Καλύβα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Μετακινήσεις ψηφοφόρων 1985-2000 (ποσοστά %)

Έτη	Ολικές μετατοπίσεις	Μετατοπίσεις ανάμεσα σε αντίπαλους χώρους	Μετατοπίσεις ανάμεσα σε αντίπαλους χώρους χωρίς αυτές ανάμεσα στα δύο μεγαλύτερα κόμματα
1985-1989 Ιούνιος	11,68	6,47	1,06
1989 Ιούνιος-1989 Νοέμβριος	7,33	2,62	0,44
1989 Νοέμβριος-1990	3,80	1,68	0,29
1990-1993	18,17	5,42	1,18
1993-1996	15,24	5,38	2,31
1996-2000	17,12	7,60	2,94

Πηγή: Κ. Ζαφειρόπουλος (2001), Κ. Ζαφειρόπουλος - Θ. Χατζηπαντελής (1999). Από τον Η. Νικολακόπουλο (1997) υπολογίζονται αντίστοιχες τιμές για τις μετατοπίσεις 1993-1996, οι οποίες συγκλίνουν με τις τιμές του Πίνακα: 14,8 για την ολική μετατόπιση, 5,46 για τη μετατόπιση ανάμεσα σε αντίπαλους χώρους και 2,05 για τη μετατόπιση ανάμεσα σε αντίπαλους χώρους χωρίς αυτές ανάμεσα στα δύο μεγαλύτερα κόμματα.

λάζει προτίμηση από τη μια εκλογή στην άλλη. Ταυτόχρονα, μεγαλώνει ο αριθμός αυτών που μετακινούνται από το ένα πολιτικό στρατόπεδο στο άλλο, συμπεριλαμβανομένου –και εδώ είναι το πιο ενδιαφέρον και σημαντικό στοιχείο– των μετατοπίσεων που δεν αποτελούν ανταλλαγές μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων (σχεδόν 3% στις εκλογές του 2000).⁴

Με άλλα λόγια, ο Πίνακας 5 δείχνει πώς περνάμε από ένα παγιωμένο κομματικό σύστημα σε ένα περισσότερο ρευστό, όπου οι ψηφοφόροι δείχνουν μικρότερες αναστολές στο να μετακινηθούν από το ένα κόμμα στο άλλο, σε σχέση με το παρελθόν. Η αυξημένη αυτή κινητικότητα των ψηφοφόρων σηματοδοτεί με μεγαλύτερη ευκρίνεια τη βαθμιαία μείωση της πόλωσης του κομματικού συστήματος.

4. Βλ. Μ. Pedersen (1983, σ. 36), όπου η κυμαινόμενη ψήφος υπολογίζεται ως η διαφορά των ποσοστών στις κατανομές δύο διαδοχικών εκλογικών αναμετρήσεων. Στο παρόν άρθρο οι εκλογικές μεταβολές μετρώνται με χρήση της συνολικής (πραγματικής) μετατόπισης των ψηφοφόρων. Αυτή υπολογίζεται ως άθροισμα ροών ψηφοφόρων μεταξύ διαφορετικών κομμάτων σε διαδοχικές εκλογές (βλ. Α. Heath, κ.ά., 1991).

Β. Το «θερμόμετρο συμπάθειας» μετρά τη στάση των ψηφοφόρων (εδώ του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ.) απέναντι στους αρχηγούς των δύο μεγάλων κομμάτων σε μια δεκαβάθμια κλίμακα όπου 1 = απόλυτη αντιπάθεια και 10 = απόλυτη συμπάθεια. Οι ακραίες τιμές υποδηλώνουν απόλυτη ταύτιση και απόλυτη απόρριψη, και κατ' επέκταση ισχυρή συναισθηματική και ιδεολογική φόρτιση. Βασική υπόθεση εργασίας είναι πως όσο μεγαλύτερα είναι τα ποσοστά των ψηφοφόρων που τοποθετούν αυτή την ακραία βαθμολογία τόσο περισσότερες πιθανότητες υπάρχουν το κομματικό σύστημα να είναι πολωμένο. Όσο περισσότεροι ψηφοφόροι απομακρύνονται από τις ακραίες τιμές τόσο περισσότερες πιθανότητες υπάρχουν το σύστημα να μην είναι πολωμένο. Στον Πίνακα 6, παρατηρείται

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Βαθμολογία του ηγέτη του κόμματος και του αντιπάλου

Ψηφοφόροι	1985		1989		1996	
	Παπανδρέου	Μητσotάκης	Παπανδρέου	Μητσotάκης	Σημίτης	Έβερτ
ΠΑΣΟΚ	+67,15	-68,92	+53,83	-51,12	+35,49	-40,63
Ν.Δ.	-31,15	+50,11	-52,99	+37,59	-27,73	+26,91

Πηγή: Έρευνα του ΕΚΚΕ 1985. Έρευνα ΕΚΚΕ 1989. Έρευνα ΕΚΚΕ 1996. Η επεξεργασία έγινε από τους συγγραφείς.

αυτή η σταδιακή μετακίνηση από τις ακραίες βαθμολογίες στις περισσότερες μετριοπαθείς, τόσο για τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ όσο και γι' αυτούς της Ν.Δ. Διαθέσιμα στοιχεία (σε δεκαβάθμια κλίμακα) υπάρχουν στις έρευνες των ετών 1985, 1989, 1996. Η μείωση του αριθμού των ακραίων βαθμολογιών δείχνει τη σταδιακή υποχώρηση των ακραίων αισθημάτων λατρείας και μίσους, αισθημάτων που υπήρξαν το αποτέλεσμα μιας πόλωσης διαρκείας η οποία χαρακτήρισε το κομματικό σύστημα στην Ελλάδα. Στην πόλωση αυτή σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζουν οι δύο αντίπαλες ηγετικές προσωπικότητες της δεκαετίας 1985-1995 (Παπανδρέου-Μητσotάκης). Η αποχώρησή τους σηματοδοτεί τη βαθμιαία μείωση της πόλωσης.

6. ΣΥΝΟΨΙΣΗ

Η εργασία του Τ. Παππά έθεσε μια σειρά από σημαντικά ζητήματα γύρω από τη φυσιολογία του κομματικού συστήματος στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Με το πολύ συνοπτικό αυτό κείμενο υπογραμμίστηκε η συμφωνία με τη βασική θέση του Τ. Παππά ότι το σημερινό κομματικό σύστημα μπορεί να θεωρηθεί ως μη πολωμένος δικομματισμός. Διαφορετική προσέγγιση υπήρξε στη χρονική αφετηρία της περιόδου αυτής. Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, η δεκαετία του '90 πρέπει να θεωρείται το σημείο έναρξης αυτής της περιόδου. Επίσης, παρουσιάστηκαν κάποιες επιμέρους ενστάσεις σε ζητήματα μεθοδολογικού χαρακτήρα και προτάθηκαν εργαλεία για την ανάλυση του κομματικού συστήματος. Ελπίζουμε με την παρέμβασή μας αυτή να βοηθήσαμε στην αποσαφήνιση κάποιων από τα παραπάνω ζητήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, ΧΡ. (1999), «Το κομματικό σύστημα 1995-1998: ιδεολογικές μετακινήσεις, πολιτικές συγγένειες και χώροι κομματικού ανταγωνισμού», στο *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 1999-2000*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 17-43.
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (2001), «Ανάλυση και γεωγραφία των εκλογικών μετατοπίσεων 1996-2000», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 17, σ. 7-41.
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. - ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ, Θ. (1999), «Εκλογική μεταβλητότητα την περίοδο 1985-1996», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* τχ. 13, σ. 5-29.
- HEATH, A. - JOWELL, R. - CURTICE, J. - EVANS, G. - FIELD, J. - WITHERSPOON, S. (1991), *Understanding Political Change, The British Voter 1964-1987*, Pergamon Press, σ. 10-31.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1997), «“Αποφασισμένοι” και “Αναποφάσιστοι”»: Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, σ. 197-207.
- PEDERSEN, M. (1983), «Changing Patterns of Electoral Volatility in European Party System, 1948-1977: Explorations in Explanation», στο H. Daalder

- P. Mair (επιμ.), *Western European Party Systems, Continuity and Change*, Sage, Λονδίνο, σ. 29-66.
- SANI, G. - SARTORI, G. (1983), «Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies», στο H. Daalder - P. Mair (επιμ.), *Western European Party Systems, Continuity and Change*, Sage, Λονδίνο, σ. 307-340.